

УДК 81'272:316.75](477)"16/17"
DOI: <https://doi.org/10.17721/1728-2659.2023.33.07>

Світлана Гриценко, д-р філол. наук, проф.
ORCID: 0000-0002-2587-7525
e-mail: ap730518@gmail.com

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

Наталія Мединська, д-р філол. наук, доц.
ORCID: 0000-0002-1539-081X
e-mail: medynsky.natalia@gmail.com

Міжнародний економіко-гуманітарний університет імені акад. С. Дем'янука, Рівне, Україна

МОВА VS ІДЕОЛОГІЯ В УКРАЇНІ XVI–XVII СТОЛІТТЯ

Період XVI–XVII ст. – час найбільшої інтенсивності в Україні реформаційних рухів, які були як сприйняті із Заходу і частково зі Сходу, так і вивчені на питомій основі. Реформаційні рухи в кожній країні набували свого специфічного змісту. В Україні сформувався такий тип суспільного руху, який був властивий "північному Ренесансові", і така культура, яка виникла на цій основі: відродження середньовічної ментальності в поєднанні із засвоєнням деяких здобутків Ренесансу й Реформації з новими, специфічними бароковими явищами, які виникли як на ґрунті окресленого синтезу, так і цілком новими.

Цей складний період розвитку України О. Зілинський характеризує як добу найбільшого вимирання матеріальної субстанції нації і в той самий час як добу першої синтези її духовних сил. Окремі представники української аристократії докладали титанічних зусиль для розбудови української мови й культури, для розвою освіти та організації книгописних осередків і організації книгодрукування на теренах України.

Мовна строкатість України XVI–XVII ст. вражає і засвідчує про толерантність народу. Поширення набули українська (руська), церковнослов'янська (слов'янська), грецька, латинська, гебраїська та ідиш, вірменська, турецька, кипчацько-татарська, польська, німецька, угорська, італійська, французька й ін. Розподіл сфер впливу мов, на думку І. Фаріон, був таким: роль першої скрипки на правах державної і літературної мови посідала польська, на правах мови науки і судочинства – латинська, на правах священної і містичної мови – церковнослов'янська, а народна мова лише торувала дорогу у престижні сфери життя. Провідною тенденцією української літературно-писемної мови XVI ст. стало утвердження її на народній основі; до середини XVI ст. книжна українська мова потіснила слов'яноноруську навіть у жанрі конфесійної літератури.

Межі і сфери функціонування багатьох мов були зумовлені багатьма чинниками, серед яких найвагоміший – конфесійний. Перед українцем XVI–XVII ст. стояв складний вибір: яку з відомих йому мов ужити. Цей вибір зумовлюють юридичні, політичні, історичні, етнічні й інші чинники. Мовне питання перестало бути суто лінгвістичним питанням, а стало питанням політичним, соціальним і культурним.

Ключові слова: мовна ситуація, мовна політика, ідеологія, жанрова специфіка, літературна / державна / народна / рідна мова, ідеологічні / соціальні / мовні стереотипи.

*На поча(т)ку была мова...
все сеє черезъ неє стало
(Новий Завіт у перекладі
В. Негалевського, 1581 р., 88)*

Вступ. XVI–XVII ст. – особливий час в історії українського народу, пов'язаний із певними здобутками в боротьбі за власну державність, час, коли Україна заявила про свій величезний духовний та інтелектуальний потенціал [31, с. 125–129], "час піднесення національної самосвідомості, розквіту науки, культури, мистецтва" [34, с. 76], епоха "великих духовних катаклізмів і немалих змагань, адже ренесансові віяння ламали звичний теїстично-схоластичний спосіб думання" [45, с. 209]. Про XVI–XVII ст. О. Зілинський писав, що вони були

добою найбільшого вимирання матеріальної субстанції нації і рівночасно добою першої синтези її духовних сил. Це доба ... повна світлої радості з нових духовних обривів та стиду за дотеперішній упадок, розпачливої снаги рятувати все те, що було досі святим, і впертої неуступчивості обставин, повна курйозного сплітання великих посвят і грубих еготичних змагань, прикритих плащами ідейної проповіді [9, с. 278].

Саме в цей період було "вперше замінено латентні відпори на активну ідеологічну зброю" [9, с. 279].

Методологія дослідження. Метою дослідження є вивчення складної політичної, релігійної, культурної ситуації в Україні XVI–XVII ст. Об'єктом дослідження стало змагання різних центрів ідеологічних і політико-економічних впливів на Україну, що спричинило складність та унікальність мовної ситуації. Предметом дослідження стало онароднення староукраїнської літературно-писемної традиції, усвідомлення церковнослов'янської мови як інтегративного фактора нації зі спільною релігійною спадщиною на тлі польськомовної та латинськомовної експансії.

Результати дослідження. Україна досліджуваного періоду потерпала від національного ренегатства, коли "руська еліта" або вимерла, або окатоличилась, а "звироднілі руські пастирі" були бездіяльними, про що промовисто говорить М. Смотрицький (під псевдонімом Теофіл Ортолог) у "Треносі, або плачі східної церкви" (1610). Народ втратив більшість ідейних та інтелектуальних очільників, оскільки морально-духовна слабкість "української еліти" віддалила її від решти населення: "українець із вищих соціальних верств нагадував порожню посудину, у яку стороння сила, спираючись на насильство, вливала свій – у кожен раз новий зміст: перефарбовувала українця то в поляка, то в австрійця, то в росіянина" [17, с. 225].

Поодинокі представники української аристократії дбали про розбудову національної культури, зокрема, князь Острозький створив на Волині культурний центр: заснував школу (1570), відкрив друкарню, згуртував достойних учених і письменників. І. Мицько наголошує, що "у жодному з культурно-ідеологічних центрів України XVI–XVII ст. не побувало стільки впливових, ... високоосвічених особистостей православного Сходу та Балкан. Із видатних достойників варто згадати Пелагонського митрополита Єремію, Стагонського єпископа Аврамія Гацду, архієпископа Кізікійського та Тирновського Діонісія Раллі ..., архимандрита Феофана (згодом Єрусалимського патріарха)" [20, с. 543]. Острозька школа синтезувала принципи грецької та латинської наук: у ній навчали слов'янської, грецької, латинської мов, граматики, діалектики, риторики й ін. Серед відомих випуск-

© Гриценко Світлана, Мединська Наталія, 2023

ників цієї школи вирізняються своєю діяльністю Мелетій Смотрицький і Петро Конашевич-Сагайдачний.

Заснування на теренах України у цей період братських шкіл, які набули греко-слов'янського вигляду, сприяло актуалізації уваги суспільства до вивчення слов'янської та грецької мов, опанування граматики, яка позиціонувалася як "основаніє перьвое и подошва всьм хитростем", до вивчення латинської і польської мов. Найбільше поцінювалася церковнослов'янська мова як мова православної церкви (кн. Андрій Курбський протиставляв слов'янську мову "польської барбаріи"); високе становище посідала і грецька мова як мова константинопольської вселенської церкви, мова "справжньої" церковної науки й філософії, "її роль у слов'яно-руській культурі була аналогічна ролі латинської мови в культурі західній і польській" [19, с. 327]. Простежуємо негативне ставлення до латинської мови в українському суспільстві XVI–XVII ст. як до органу католицької церкви й літератури, що однак не стало на заваді впровадженню вивчення цієї мови у братських школах. Студіювання польської мови у Польсько-Литовській державі було життєвою необхідністю, тому інтерес українців до цієї мови, як і побоювання тотальної полонізації населення, були цілком виправданими.

Із відкриттям Києво-Могилянської колеї (1632) освітній і культурний центр з Острога, Вільна і Львова перемістився до Києва, що частково було зумовлено переїздом на запрошення П. Могили до столиці визначних культурних діячів того часу: Й. Борецького, П. Беринди, З. Копистенського, Т. Земки, Л. Зизанія, К. Саковича, І. Трофимовича-Козловського, С. Косіва (М. Грушевський гумористично назвав це явище "першим нашествієм галичан на Київ" [цит. за: 18, с. 54]). Мовна політика цього навчального закладу була націлена на досконале володіння латинською мовою; слов'янській мові, як і грецькій, приділялося мало уваги. Д. Блажейовський наголошував, що "Могилянська колеія у 1637 році ... не дбала про українську мову, бо Могила і Косів запровадили чужі мови, латинську і польську, як викладові, бо більше корисні, занедбуючи українську ..., а опісля дальший їх наслідник на митрополичих престолі запровадив московську, також як більш корисну" [3, с. 188].

Зауважимо, що більшість культурних діячів досліджуваного періоду були взірцями освіченості, вони знали по кілька мов і писали ними, зокрема М. Смотрицький володів українською, церковнослов'янською, польською, латинською і грецькою мовами, С. Зизаній – українською і польською, Л. Зизаній – українською і російською, П. Беринда, К.-Т. Ставровецький – українською та церковнослов'янською [14, с. 90–97], гетьман Богдан Хмельницький володів латинською, німецькою, французькою, польською, турецькою і татарською мовами [32, с. 368].

Велике значення для утвердженні національної ідеї та розвитку "руської" мови мали книгописні осередки, розташовані при монастирях (Печерський, Михайлівський, Унівський, Спаський, Зимненський, Пересопницький), при міських і сільських церквах, при школах, братствах, у маєтках заможних шляхтичів та інше, а також розбудова на теренах України видавничої справи. Поділяємо думку Ф. Бекона, який зауважив, що друкарство "змінювало вигляд і стан світу" [цит. за: 1, с. 58].

До середини XVII ст. в Україні діяло вже 25 друкарень у 17 містах і селах. Спершу було чимало малих приватних видавництв, частина з яких були пересувними [13, с. 150], але поступово видання книжок зосередилося

в найбільших друкарнях – Києво-Печерської лаври, Львівського братства, Михайла Сльозки, Львівського єзуїтського колеїуму [11, с. 319]. Розвиток друкарської справи в Україні характеризувався двома напрямками діяльності: з одного боку, – видання книг церковнослов'янською мовою і рідною українською, а з іншого, – видання навчальних посібників, словників, художніх творів іншими мовами [26]. Зауважимо, що, оцінюючи мову друкованих книжок в Україні кінця XVI–XVII ст., хотілося б відзначити, що серед взятих на облік книг (до 1648 р.) 18,6 % надруковано церковнослов'янською мовою, 13,9 % – церковнослов'янською і українською, 11,2 % – українською, 26,2 % – латинською, 28,7 % – польською, 1 книжка – старовірменською літературною мовою (грабар), 1 книжка – вірмено-кипчацькою мовою [10, с. 623, 625; 7]. За обсягом переважають видання церковнослов'янською мовою (75 %; пор. польською – 10,2 %, латинською – 5,4 %, українською – 8,5 % до 1615 р. і 9,1 % до 1646 р.), що зумовлювалося жанровою специфікою самих творів (пор.: літургійні книги, пам'ятки патристики, написані церковнослов'янською, і тези, диспути, панегірики – польською і латинською мовами) та тим статусом і функцією, яку виконувала ця мова в українському суспільстві.

Як свідчать факти, період XVI–XVII ст. в Україні характеризувався "найскомплікованішою у Європі (якщо не в усьому світі)" [23, с. 1] мовною ситуацією, оскільки "мови маніфестували змагання різних ідеологій (християнської схоластики і гуманізму) і політико-економічних систем (розрослого феодалізму і новопосталого капіталізму). Мови ставали протилежними світами і передвісниками народження нового світобачення, чи то концепції світу" [37, с. 332; 38, с. 74]. Мовна строкатість України XVI–XVII ст. вражає: це були українська (руська), церковнослов'янська (слов'янська), грецька, латинська, гебраїська та ідиш, вірменська, турецька, кипчацько-татарська, польська, німецька, угорська, італійська, французька та ін. [16, с. 205]. Межі і сфери функціонування багатьох мов "немалою мірою формувала конфесійна ситуація в українських землях" [23, с. 1], оскільки у XVI ст. духівництво становило 10 % населення України, зумовлюючи суттєвий вплив на суспільство і визначаючи його ідеологію [27, с. 69; 38, с. 349–442]. В. Німчук наголошував на актуальності розгляду мовної політики досліджуваного періоду в контексті розгляду церковно-релігійної ситуації в Україні: "Проблема зв'язку мовної та церковно-релігійної ситуації в Україні кінця XVI–XVII ст. ... в усій повноті в лінгвістиці ніколи не ставилася ні в дореволюційних, ні в радянських дослідженнях з історії літературної мови. Ми прагнемо намітити шляхи її вивчення" [23, с. 1; див. також: 16, с. 202–218; 38, с. 374–402].

Перед кожним українцем кінця XVI–XVII ст. стояв мовний вибір, зумовлений багатьма причинами й обставинами, на які вказує Ю. Шевельов: "У дво- чи багатомовних суспільствах ... мовець у кожному конкретному випадку має вибрати, котрі з відомих йому мов ужити. Вибір зумовлюють юридичні, політичні, історичні, етнічні та інші чинники. А особливо, коли, – як у випадку української мови – більшість (українці) перебувають під владою меншостей ..., мовне питання неминує перестати бути тільки лінгвістичним питанням, чи, краще сказати, безпосередньо лінгвістичним, а стає також – і то часто насамперед – питанням політичним, соціальним і культурним. Дослідник мусить показати не лише, як розвивалася мова, а й чому саме так. Чому зумовлене, з одного боку,

можливостями, забезпеченими мові, а з другого, обмеженнями, накладеними на неї, чи то законодавчими чи суспільно-історичними" [44, с. 7].

На думку І. Фаріон, строкате, суперечливе, химерне Бароко, розквіт якого в українській культурі припадає на кінець XVI–XVIII ст., розігрувалося на не менш барвистому і строкатому мовному тлі: як літературні мови вживають церковнослов'янську (словенську [38, с. 172–182]), книжну українську (проста мова [38, с. 200–210; 27, с. 12, 15; 30; 43, с. 719], руську [38, с. 188–200]), польську, меншою мірою грецьку і народну українську, яка проривалася в літературні сфери через побутове віршування, інтермедії, козацькі думи та як компонент книжної української [37, с. 335] (пор.: твердження В. Німчука про функціонування чотирьох літературних мов: української, церковнослов'янської (місцевої редакції), польської, латинської (у другій половині XVII ст. – і грецької) [23, с. 1]). Зауважимо, що староукраїнські книжники слов'янорусську мову ("слов'яноукраїнська церковнослов'янська, тобто старослов'янська, що протягом багатьох століть зазнавала східнослов'янського впливу" [42, с. 79]) називали ще "язикомъ словянскимъ, словенскимъ, славенскимъ, словѣнскимъ", а книжну українську – "руський (рускій, роський, роскій) язык, діалектъ", "простый язык", "проста мова", "ръчь проста". Дослідники зауважують, що в оригінальних писемних пам'ятках другої половини XVI ст. чітко не простежується хронологічне розмежування таких самоназв як "руська" та "проста" [21, с. 132; 22]. Провідною тенденцією української літературно-писемної мови XVI ст. є утвердження її на народній основі; до середини XVI ст. книжна українська мова потіснила слов'янорусську навіть у жанрі конфесійної літератури [42, с. 79].

М. Смотрицький у передмові до "Граматики" встановлює чітку ієрархію мов досліджуваного періоду: грецька, латинська і слов'янська становлять трійцю священних мов, що мають усталені граматичні норми; руську і польську слід використовувати в перекладах і тлумаченнях для зручності менш освічених людей [цит. за: 40, с. 217].

Важко погодитися зі словами О. Пахльовської, яка, аналізуючи мовну ситуацію в Києво-Могилянській академії, говорить про "рівноправність церковнослов'янської, давньоукраїнської, латинської, польської і грецької мов, що характеризує тогочасну українську ментальність як винятковий феномен. Це означає, що Україна цього періоду належить до латинсько-слов'янського симбіозу" [29, с. 24]. Однак реально, на думку І. Фаріон, у цьому "симбіозі" роль першої скрипки на правах державної і літературної мови посідала польська, на правах мови науки і судочинства – латинська, на правах священної і містичної мови – оберігає східно-візантійської традиції – церковнослов'янська, а народна мова лише торувала дорогу у престижні сфери життя [37, с. 356]. Як свідчить П. Горещкий, у другій половині XVI ст. "мова проста" починає вже служити допоміжним засобом у шкільному навчанні у процесі вивчення самої "словенської мови" [6, с. 10].

У XVI–XVII ст. українська шляхта змушена була вести постійну боротьбу за руську мову, намагалася забезпечити розвиток своєї мови й тим самим убезпечити Русь від втрати власної ідентичності, про що свідчить акт Люблінської унії від 5.06.1569 р., підписаний королем Сигизмундом Августом: "На прохання всіх станів позоставляємо, що по всяких їхніх судових справах, як назви, вписи до книг, акти й усякі їхні потреби, так і на-

ших судів гродських і земських, як і з нашої коронної канцелярії наші декрети, і по всіх наших коронних потребах королівських і земських листи до них не яким иншим, а тільки руським письмом мають бути писані й проваджені на вічні часи" [цит. за: 26, с. 101].

Однак подібні розпорядження не виконувалися: сам король у своїх канцеляриях писав польською мовою до українців. Тому українська шляхта не раз зверталася до польського короля з петиціями виконувати своїй розпорядження (1571 р. – сейм у Києві). Брацлавська шляхта відмовилася виконувати розпорядження короля Речі Посполитої Стефана Баторія 1576 р., написане польською мовою, вимагаючи: "... до насъ листы съ канцелерии вашой королевской милости рускимъ писмом выдавати росказати рачиль" [Акты III, 187]. На Варшавському сеймі 1590 р. українські послі відстояли "Поправу прав Воеводств Волинского, Брацлавского и Київського": "Щоб статути для тих воеводств, за їхнім правом, писалися руським язиком і письмом, не мішаючи слів латинських" [цит. за: 15, с. 16]. Писемні пам'ятки також засвідчили це мовне протистояння, пор.: "На то пан воевода... от кнегини Илиное мовил, же мова неслүшная приймована быти не маєт в праве" (Книшин, 1554 AS VI, 164). Відстоював "діялектъ слов'янський" П. Могила, який у листуванні та творчій діяльності послуговувався руською мовою. Із 19 його творів лише "Літос" написано польською мовою, решта – руською і церковнослов'янською. Він переконував у необхідності проводити богослужіння рідною мовою, оскільки вважав, що виголошення літургійного чину чужою мовою є збиткуванням над віруючими [41, с. 372].

Однак збережені дотепер писемні пам'ятки свідчать про порушення польських привілеїв (1569, 1591, 1638, 1681 рр.) щодо гарантії використання руської мови. Статистику таких порушень наводить Ю. Шевельов: із 17 книг муніципальних і судових документів, написаних у період із 1582 р. і по 1776 р., 130 – польською мовою, 25 – змішаною польською і латинською, 13 – змішаною українською і польською, 3 – українською, 1 – латинською [43, с. 718].

В епоху П. Могили, після виходу граматики Мелетія Смотрицького, відбулася, на думку П. Житецького, "міцна взаємодія між мовою книжною – слов'яно-русською і народною. Плодом цієї взаємодії була *книжна українська мова*, що мала задовольняти як людей більш книжних своєю граматичною правильністю, так і людей менш книжних своєю загальною доступністю. Письменники українські називали її *роською мовою, російським язиком*, іноді ж просто – *язиком руським*" [8, с. 48].

Утвердження книжної української мови відбувалося через конфесійну літературу, долаючи тогочасні ідеологічні, мовні і соціальні стереотипи. У кінці XVI ст. побачили світ переклади "простою" мовою: Пересопницьке євангеліє 1556–1561 рр., Крехівський апостол 60-х рр. XVI ст., Волинське євангеліє 1571 р., Новий Завіт (у перекладі Валентина Негалевського 1581 р.) та ін. [42, с. 80]. Ці видання були нагальною потребою того часу ("для лепшо(г)[о] вырозумлена людоу хр(с)тіанского посполитого" [ПЕ, 392]) і зумовлені важкістю сприйняття цих текстів церковнослов'янською чи грецькою мовами ("язкъ славенскій ... тру(д)ности теж(ъ) словъ до вырозумна темны(х) многи в(ъ) собъ маєт(ъ)" [ЛБ, 3]).

І. Огієнко, аналізуючи Крехівський апостол 1560 р., зауважує: "Духовенство ... стало пильнувати чистоти тієї мови, якою говорило в церкві й писало богословські книжки, на цьому дуже виграла українська мова; вона сильно зросла й літературно вигладилася на самий навіть XVI вік. Уже під кінець цього століття богословсь-

ка література, писана доброю українською мовою, набрала показних розмірів. З того часу ... вже на широку міру усталилася українська літературна мова, і в цій була величезна заслуга передусім реформації" [27, с. 58–59].

Використання української мови в церковно-богословській сфері було суголосне загальноєвропейським тенденціям: у 1555 р. на Польському Сеймі значна кількість депутатів вимагала, щоб служба Божа у костелах відправлялася "народною" мовою: "ut cultus divinus lingua vernacula publice in templis perageretur, quod Bulgaris eadem cum Polonis lingua utentibus olim a Sede Apostolica concenssum esset" (*щоб служба Божа надалі здійснювалася у храмах на виду в усіх рідною мовою, що дозволив Папський Престол болгарам, які користуються тією ж мовою нарівні з поляками*) [Diariusze, 104].

У XVI–XVII ст. книжна українська мова функціонально збагачується: вживається як актова мова, використовується в полемічному, ораторсько-проповідницькому, художньому, літописному письменстві, частково (порівняно з іншими жанрами) з'являється і в житійній літературі, що особливо віталася в українському суспільстві: "Тришдь постная" (1627) була двічі перевидана (1640, 1648), оскільки містила перекладені Т. Земкою з грецької на староукраїнську мову всі синаксарі і деякі статті, призначені для повчального читання [Тит, 179–180]. Як свідчить В. Перетц, ці переклади користувалися великою популярністю і були широко представлені в різних рукописних збірниках XVII ст. [30, с. 44–45]. П. Беринда наголошував на правомірності використання книжної української мови в цій сфері: коли можна перекладати Святе Письмо із старослов'янської мови на грецьку, а з грецької на старослов'янську, то можна перекладати його й на староукраїнську, як він пише, "на російську бесьду общую" [Тит, 178].

Велику роль у розвії книжної української мови досліджуваного періоду відіграли письменники, культурні та духовні діячі. Однак, як зауважив П. Житецький, часто вченість письменника ставала "обернено пропорційною народності його мови. Багато залежало й від предмета мови: чим далі він стояв від життя, тим менше вважалося можливим говорити про нього звичайною мовою. На цих відношеннях предмета до вченої ерудиції письменника виникали різні вагання в бік книжного або народного ладу мови. Звідси стилістична різноманітність книжної української мови, підтримувана також індивідуальністю письменника, тим чи іншим складом розуму, тими чи іншими душевними навичками та вподобаннями" [8, с. 58].

В ідеологічному та мовному протистоянні досліджуваного періоду виняткову роль відіграла церковнослов'янська мова, яка "вважалася недоторканною власністю всього православного слов'янства, на відміну від латинської мови, яка була органом католицького слов'янства" [8, с. 22]. "Високою" в усіх православних слов'янських народів була саме церковнослов'янська мова, що пояснюється, на думку Я. Ісаєвича, їхнім прагненням спертися на давні традиції вітчизняної культури, адже в період "другого церковнослов'янського впливу" південнослов'янські орфографічні норми, почасти і південнослов'янська лексика, приймалися східними слов'янами саме через свою архаїчність. Потяг до архаїки можна пояснити тим, що в умовах зростання етнічної свідомості виникла потреба шукати "свою античність", корені власної самобутності. Вірність традиції, збереження її споконвічних надбань розглядалися як найкращий спосіб не піддатися денационалізаційному

натискові іноземних культурних впливів [12]. В. Русанівський зауважує, що церковнослов'янська мова в XVI ст. "була досить занедбана" [34, с. 64], про що промовисто говорили і тогочасні письменники, зокрема І. Вишеньський: "Скажую вамъ тайну великую, яко діяволь толикую зависть имаєть на славянській языкъ, же ледво живъ отъ гнѣва; радъ бы его до щеты погубилъ, и всю борбу свою на тоє двигнулъ, да его обмерзить и въ огиду и ненависть приведетъ" [Виш, 23]. У досліджуваній період, на думку І. Огієнка, знання церковнослов'янської мови "знизилося до такого рівня, що розуміли її лише декотрі. І хто ж тоді мав дбати про добрі знання тієї мови, якщо духівництво було малоосвічене, а інтелігенція множила лави віровідступників? Від XVI ст. маємо в розпорядженні непоодинокі докази повного занепаду знання церковної мови" [28, с. 12], зокрема Франциск Скорина вказував на те, що церковнослов'янські вирази є малозрозумілими для звичайних людей ("неразумнии простыми людьми" [5, с. 30]), Василя Тяпинського обурює малоосвіченість шляхти та духовенства, ігнорування ними церковнослов'янської мови ("Хто з віруючих міг би втриматися від сльоз, бачачи таку кару божу, бачачи таких величних князів, таких поважних панів, що так забувають свою славну мову ... А що може бути ще смутнішим, ще гіршим, ніж оті, що поміж ними зветься духівниками й вчителями, відверто скажу – найгірше знають ту мову, найгірше її розуміють, навіть не навчаються", що призводить до того, що "... навіть верстви інтелігенції у 1581 році не знали своєї церковної мови" [28, с. 13, 14]). П. Камінський у "Манускрипті ..." правдиво описав мовне тло практики священників: "Руською мовою так бридяться, що в цілій унії не почуєш руської проповіді; по-польськи теж ледве хто вміє; всі говорять по-уніятськи. І слушно: як церемонії мішані з грецьких і латинських, так і мова з польського й руського мішана; у всім мішана, приміром: pudz do okna – пайзі к вакну; wiatr – віцер; drzewo – дзеревно; będzie – будзе" [Кам, 263].

І. Чепіга зауважувала, що

і хоч у південно-західній Русі в XVI – першій половині XVII ст. церковнослов'янська мова не відіграла помітної ролі в суспільному житті, а в більшості існуючих писемних жанрів панувала книжна українська мова, однак представники українського письменства бачили різницю між мовою високою, богослужбовою, і приземленою "простою", намагаючись підняти авторитет мови культурної писемності. Вони розуміли об'єднуюче значення церковнослов'янської мови для східних слов'ян [42, с. 82].

Чеський грамати́ст Я. Благослав зазначав у своїй "Граматиці": "[для передачі Божого слова] не годиться вживати абиякі, легкі, корчемні слова, що закон Божий не для того перекладений чеською мовою, щоб його тільки пастухи на пасовиську читали, знаходячи в ньому звичайну для себе мову, але більше для того, щоб він у суспільному зібранні богобоязливих людей різних станів з великою поважністю як воля або право свого найвищого цісаря і володаря всього живого читаний був і щоб гідно в їхніх вухах звучав" [цит. за: 34, с. 100]; отже, повага до культурної мови, що була вищою над людською буденністю, існувала в усіх народів.

Церковнослов'янську мову зазначеного періоду П. Житецький називає "літературним фокусом", "уніформною для всіх народних наріч, що злиняла як письменника, так і читачів від безпосереднього знайомства з цими наріччями ... розрахована не на саму тільки Україну, а й на інших слов'ян грецького сповідання" [8, с. 22].

Провідні культурні діячі того часу підкреслювали достоїнства церковнослов'янської мови і возвеличували її

з-поміж інших, зокрема: П. Беринда характеризував церковнослов'янську мову як "широкій и великославний язык словенский ... ты(м) азыко(м) в(ъ) Великой и Малой Рѹссїи, в(ъ) Сербїи, Болгарїи и по иных(м) сторонам(ъ) ѡ(т)правую(т)" [ЛБ, 3]; Т. Земка називає церковнослов'янську мову "діалектом пространным", "и всакоѡ блѣ(д)ти и сладостю преисплъненнаго" [Тит, 25]; М. Смотрицький зауважує, що церковнослов'янська мова є "языком ... зацнѣйши(м), пе(н)кнѣйши(м), зва(з)нѣйши(м), супте(л)нѣйши(м) и достато(ч)нѣйши(м)" [цит. за: 42, с. 84]; І. Вишенський "словенский язык" називав "плодоноснѣйший от всѣх языков и богу любимший", "честнѣйший ест и от еллинскаго и латинскаго", "истинною, правдою Божию основан, збудован и огорожен есть и ничтоже другое ухищрение в себѣ не имѣет, только простоту и спасение рачителю словянскаго языка еднает" [Виш, 23, 24, 194], він закликав "книги церковные всѣ и уставы словенским языком друкуйте" [Виш, 23].

Підвищенню статусу церковнослов'янської мови сприяли і самі книжники, які постійно підкреслювали її зв'язок із грецькою мовою; разом із старовірською ці мови "вважалися священними мовами, оскільки були першопочатковими мовами Біблії" [42, с. 82]. Як зауважує І. Фаріон, "атрибутивний лінгвонім "сло(а)венскій языкъ" у досліджуваній періоді відображає сприйняття духовною елітою церковнослов'янської мови не лише як сакральної та ієрархічно рівної за своїм релігійним статусом з грецькою мовою, але й опозиційної до латинської мови" [39].

Однак в ідеологічно нестабільному українському суспільстві поширювалася й інша думка, вербалізована езуїтом П. Скаргою у книзі "O jedności kościoła Bożego pod jednym pastierzem i o greckiem od tej jedności odstąpieniu" (Вільно, 1577 р., друге видання – 1590 р.), зокрема, що греки обманули Русь, не давши при хрещенні своєї мови, а церковнослов'янській бракує ustalених граматичних і лексичних норм, без чого вона не придатна для наукових цілей. П. Скарга вважав, що лише латина і грека з їхніми традиціями й ustalеними граматичними формами мали виконувати культурно-наукові та конфесійні функції [40, с. 213]. Він стверджував, що не було ще на світі і не буде ніякої академії чи колегії, де б богословіє, філософія та решта вільних наук викладались іншими мовами; зі слов'янською мовою ніхто не може стати вченим; нема й не може бути граматик і словників, потрібних для вивчення цієї мови [19, с. 321]. Своєрідною відповіддю на подібні звинувачення стало видання І. Федоровим у 1581 р. повного тексту Біблії (Острог) церковнослов'янською мовою, яка протягом двох століть була "єдино вживаною версією Святого Письма" і "стала зразком церковнослов'янської мови на всі наступні часи" [33, с. 97, 98], а також видання "Грамматіки доброглаголивого еллино-словенскаго языка" (1591), підготовленої учнями Львівської братської школи під керівництвом викладача-грека Арсенія Еласонського [24, с. 44–68], яка "практично показала рівноцінність грецької і слов'янської мов на граматичному рівні" [42, с. 85]. Уперше "кодифікацію церковнослов'янської мови" [42, с. 86] було здійснено Л. Зизанієм у праці "Грамматіка словенска. Съвершена(г) искусства осми частїй слова, и иных ну(ж)дны(х). Новшѣсоставленна Л.З." (Вільно, 1596 р.), а виклад повного граматичного курсу цієї мови зробив М. Смотрицький ("Грамматіка славенска правилною свнтагма. Потщаніємъ Многогрѣшнаго Мнѣха Мелетїа Смотрискогѡ", Єв'є, 1618 р.). На думку В. Німчука, в останній праці подано "кодифікацію старослов'янської мови пізнього періоду" [24, с. 134], тобто мови церков-

нослов'янської в її східнослов'янському варіанті. "Праця М. Смотрицького ... не мала собі рівних у слов'янському світі. З її появою ніхто вже не міг принизити церковнослов'янську мову як таку, що не має своєї граматичної теорії" [42, с. 86].

Зауважимо, що незважаючи на усталеність церковнослов'янської мови в культових конфесійних творах, у XVII ст. не відбулося її значного поширення на інші літературні стилі (окрім історичних творів: "Синопис" Іннокентія Гізеля, Густинський літопис [8, с. 30]), що дало підставу Л. Булаховському назвати її "завмерлою стихією" [4, с. 231]. Перемога народної стихії в церковнослов'янській мові Пересопницького Євангелія, Крехівського апостола спричинила "рух, названий в історії нашої мови церковнослов'янською реакцією. Церковнослов'янські знову набирають прав громадянства і завоюють жанр за жанром: церковну літературу, драму, вірші, наукові книжки тощо, лишаючи народній мові кінець кінцем тільки царину гумору, сатири і лише почасті ліричної пісні" [43, с. 468]. Хвилеподібна церковнослов'янська мовна простора продовжилася і в наступний період, на чому наголошував Ю. Шевельов: "З Котляревським починається нова хвиля визволення від церковнослов'янських, доходячи свого вершка в раннього Шевченка ("Кобзар" 1840 р.). Проте у своїх дальших творах, особливо останніх (після 1856 р.), Шевченко знову щедро впроваджує в українську літературну мову церковнослов'янські, а П. Куліш не тільки робить це практично, ба й гаряче боронить теоретично" [43]. Послаблення позицій церковнослов'янської мови відбувається "якраз у ті часи, коли український народ стояв на переломі від етнографічної маси до національності – і шукав доказів своєї окремішності саме в своїй етнографічній чистоті", а наступ – "тоді, коли цей рух був розбитий і штучно зупинений (кінець XVI ст.), або навпаки, коли він досягав свого – і народ підносився на рівень нації – якщо не в реальному тривалому державному існуванні, то бодай у свідомості" [43, с. 469–470].

Аналізуючи специфіку церковнослов'янської мови кінця XVI–XVII ст., П. Житецький підкреслював, що "зберігалася ... лише видимість церковнослов'янської мови, яка вважалася пишним одягом думки, завжди зверненої до матерій більш-менш поважних. Це був ветхий одяг старого батька на молодому організмі юнака-сина. Одягнуто його було почасти з необхідності, почасти з переконання в тому, що він може викликати пошану і повагу тих людей, які звикли цінувати в людині не стільки особисті гідності, скільки її спадкові права" [8, с. 45].

Не варто забувати, що "старослов'янська, або церковнослов'янська (староболгарська), мова ... була протиставленням, опорою в боротьбі проти польсько-латинської мовної експансії XV – першої половини XVII ст." [2, с. 5].

Висновки. Оцінюючи мовну ситуацію XVI–XVII ст., варто наголосити на її складності, що виявилася в боротьбі різних тенденцій: онароднення, загальнодоступності староукраїнської літературно-письменної мови, усвідомлення фокусує ролі церковнослов'янської мови як мови релігійного культу, езуїтська польсько- і латинськомовна експансії тощо. На думку Б. Успенського, в Україні досліджуваного періоду панувала двомовність, яка калькувала латинсько-польську двомовність у Польщі: еквівалентом латини виступала церковнослов'янська, а польської – староукраїнська [36, с. 70, 85]. М. Толстой підкреслював, що для території України XVI–XVII ст. характерна не лише гомогенна двомовність, а й багатомовність [35, с. 60] (пор.:

В. Передрієнко мовну ситуацію початку XV – кінця XVII ст. охарактеризував як літературно-писемний білінгвізм (латино-польські та церковнослов'янські елементи) [43, с. 105]). Більшість освічених людей XVI–XVII ст. перспективу мовного розвитку держави вбачали в розвої староукраїнської літературної мови, проте розуміючи важливість для наукового, культурного й політичного поступу знання інших іноземних мов.

Список використаних джерел

- Андерсон Б. Уявлені спільноти. Міркування щодо походження і поширення націоналізму / Б. Андерсон. – Київ : Критика, 2001.
- Білодід І. К. Взаємозв'язки між українською та іншими слов'янськими мовами XVI – початку XVIII ст. / І. К. Білодід // Зв'язки української мови з російською та іншими слов'янськими мовами в XVI–XIX ст. : зб. ст. – Київ : Рад. школа, 1962. – С. 3–23.
- Блажейовський Д. Берестейська ре-унія та українська історична доля і недоля / Д. Блажейовський. – Львів : Каменяр, 1995. – Т. 1.
- Булаховський Л. А. Розвиток літературної мови / Л. А. Булаховський // Вибрані твори : у 5 т. – Київ : Наук. думка, 1975. – Т. 1. – С. 347–471.
- Владимиров П. В. Доктор Франциск Скорина : его переводы, печатные издания и язык / П. В. Владимиров. – Санкт-Петербург : тип. Имп. акад. наук, 1888.
- Горецький П. Й. Історія української лексикографії / П. Й. Горецький. – Київ : Вид-во АН УРСР, 1963.
- Дашкевич Я. Вірменське друкарство на Україні : до 350-річчя виходу в світ першої вірменської друкованої книги на Україні / Я. Дашкевич // Український історичний журнал. – 1966. – № 12. – С. 130–145.
- Житецький П. Г. Нарис літературної історії української мови XVII ст. / П. Г. Житецький // Вибрані праці. Філологія. – Київ : Наук. думка, 1987. – С. 19–138.
- Зілинський О. Духовна генеза першого українського відродження / О. Зілинський // Європейське Відродження та українська література XIV–XVIII ст. – Київ : Наук. думка, 1993. – С. 276–300.
- Ісаєвич Я. Д. Виникнення та розвиток друкарства в Україні / Я. Д. Ісаєвич // Історія української культури : у 5 т. – Київ : Наук. думка, 2001. – Т. 2. – С. 608–629.
- Ісаєвич Я. Д. Книга і друкарство в Україні у XVI – першій половині XVII ст. / Я. Д. Ісаєвич // Україна давня і нова: народ, релігія, культура. – Львів : друк. ОО Василян "Місіонер", 1996. – С. 319–320.
- Ісаєвич Я. Д. Мовний код культури / Я. Д. Ісаєвич. – Електронний ресурс. – Режим доступу: <http://izbornyk.org.ua>.
- Кравчук А. Є. Мовно-політична ситуація на Волині в кінці XVI століття / А. Є. Кравчук // *Studia linguistica*. – 2010. – Вип. 4. – С. 147–154.
- Кралюк П. М. Духовні пошуки Мелетія Смотрицького / П. М. Кралюк. – Київ : Укр. Центр духов. культури, 1997.
- Кубайчук В. Хронологія мовних подій в Україні: зовнішня історія української мови / В. Кубайчук. – Київ : К.І.С., 2004.
- Купчинський О. Українська церква і питання української (руської) народно-розмовної мови у другій половині XVI–XVII століттях / О. Купчинський // *Warszawskie zeszyty ukrainoznawcze*. – 1997. – Z. 4/5. – С. 202–218.
- Лісовий В. С. Культура – ідеологія – політика / В. С. Лісовий. – Київ : Вид-во ім. Опени Теліги, 1997.
- Маланюк Є. Книга спостережень: статті про літературу / Є. Маланюк. – Київ : Дніпро, 1997.
- Маслов С. Культурно-національне відродження на Україні в кінці XVI і в першій половині XVII століття / С. Маслов // Європейське відродження та українська література XIV–XVIII ст. – Київ : Наук. думка, 1993. – С. 319–341.
- Мицько І. З. Острозька слов'яно-греко-латинська академія / І. З. Мицько // Історія української культури : у 5 т. – Київ : Наук. думка, 2001. – Т. 2. – С. 539–549.
- Ніка О. І. Модус у староукраїнській літературній мові другої половини XVI – першої половини XVII ст. : монографія. – Київ : ВПЦ "Київський університет", 2009.
- Ніка О. І. Розширення функціональних меж староукраїнської літературної мови XVI–XVII ст. О. І. Ніка // Мова і культура. – 2004. – Вип. 7. – Т. 4, ч. 2. – С. 36–40.
- Німчук В. В. Конфесійне питання і українська мова кінця XVI – початку XVII століть / В. В. Німчук // Берестейська унія і українська культура XVII століття : матеріали Третіх "Берестейських читань". – Львів ; Київ ; Харків, 20–23 черв. 1995 р. – Львів, 1996. – С. 1–32.
- Німчук В. В. Мовознавство на Україні в XIV–XVII ст. / В. В. Німчук. – Київ : Наук. думка, 1985.
- Огієнко І. Історія української літературної мови / І. Огієнко. – Київ : Либідь, 1995.
- Огієнко І. І. Історія українського друкарства : збірник фільологічної секції наук тов-ва ім. Шевченка / І. І. Огієнко. – Київ : Либідь, 1994.
- Огієнко І. Українська літературна мова XVI ст. і український Крехівський Апостол 1560-х років : літературно-лінгвістична монографія / І. Огієнко. – Варшава : Вид-во Варшав. ун-ту, 1930.
- Огієнко І. Церковнослов'янська мова у Литві та Польщі в XV–XVIII століттях / І. Огієнко. – Київ : Вид-во Київ. держ. пед. ін-ту ім. М. П. Драгоманова, 1992.
- Пахльовська О. Києво-Могилянська академія як чинник становлення національної самобутності української культури: парадокси еволюції. / О. Пахльовська // Києво-Могилянська академія в іменах, XVII–XVIII ст. : енциклопед. вид. – Київ : ВД "Києво-Могилянська академія", 2001. – С. 19–26.
- Перетц В. Н. Исследования и материалы по истории старинной украинской литературы XVI–XVIII веков / В. Н. Перетц. – Ленинград : Изд-во Академии наук СССР, 1929.
- Полюга Л. М. Українська мова XVI–XVII ст. у загальноєвропейському колі / Л. М. Полюга // Система і структура східнослов'янських мов: міжкаф. зб. наук. пр. – Київ : НПУ ім. М. П. Драгоманова, 1999. – С. 125–129.
- Радевич-Винницький Я. Двомовність в Україні: теорія, історія, мововживання : монографія / Я. Радевич-Винницький. – Київ ; Дрогобич : Посвіт, 2011.
- Рижский М. И. История переводов Библии в России / М. И. Рижский. – Новосибирск : Наука, Сибир. отд-ние, 1978.
- Русанівський В. М. Історія української літературної мови / В. М. Русанівський. – Київ : АртЕк, 2001.
- Толстой Н. И. Взаимоотношение локальных типов древнеславянского литературного языка позднего периода (вторая половина XVI–XVII вв.) / Н. И. Толстой // История и структура славянских литературных языков. – Москва : Наука, 1988. – С. 52–87.
- Успенский Б. А. Краткий очерк истории русского литературного языка XI–XIX вв. / Б. А. Успенский. – Москва : Гнозис, 1994.
- Фаріон І. Креативно-суспільна роль української (руської) мови у другій половині XVI – першій половині XVII ст. : (державно-адміністративна та освітньо-видавнича сфери) / І. Фаріон // Українська історична та діалектна лексика. – 2007. – Вип. 5. – С. 331–364.
- Фаріон І. Суспільний статус староукраїнської (руської) мови у XIV – XVII століттях: мовна свідомість, мовна дійсність, мовна перспектива / І. Фаріон. – Львів : Вид-во Держ. ун-ту "Львівська політехніка", 2015.
- Фаріон І. Термін "слов'янська мова" як вияв мовної свідомості (кінець XVI – перша чверть XVII ст.) / І. Фаріон // У силовому полі мови. Пам'яті Інни Петрівни Чепіги / Ін-т укр. мови НАН України : упоряд.: Г. В. Воронич. – Київ : КММ, 2011. – С. 183–188.
- Фрік Д. А. Мелетій Смотрицький і руське мовне питання / І. Фаріон // Записки Наукового товариства імені Шевченка. – Львів, 1992. – Т. 224. – С. 210–229.
- Хижняк З. І. Могила Петро Симеонович / З. І. Хижняк // Києво-Могилянська академія в іменах XVII–XVIII ст. : енциклопед. вид. – Київ : ВД "Києво-Могилянська академія", 2001. – С. 370–374.
- Чепіга І. П. Концепція літературної мови староукраїнських книжників XVI – першої половини XVII ст. / І. П. Чепіга // Жанри і стилі в історії української літературної мови. – Київ : Наук. думка, 1989. – С. 79–93.
- Шевельов Ю. В. Історична фонологія української мови / Ю. В. Шевельов. – Харків : Акта, 2002.
- Шевельов Ю. Українська мова в першій половині двадцятого століття (1900–1941) : стан і статус / Ю. В. Шевельов. – Чернівці : Рута, 1998.
- Шевчук В. Муза Роксоланська: українська література XVI–XVIII століть : у 2 кн. / В. Шевчук. – Київ : Либідь, 2004. – Кн. 1.

Джерела ілюстративного матеріалу

- Акты – Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археологической комиссией. – Санкт-Петербург : тип. и отд-ние Е.И.В. Канцелярии, 1846–1853. – Т. 3. (1544–1587 гг.) – 1848. – 368 с.
- Виши – Вишенский И. Твори / Иван Вишенский ; вступ. ст., упоряд., підгот. текстів та прим. І. П. Срьоміна. – Київ : Держлітвидав УРСР, 1959. – 269 с.
- Кам – Камінський П. Манускрипт, писаний до певного уніата литовського, але не докінчений, від 1686 р. / П. Камінський // Тисяча років української суспільно-політичної думки : у 9 т. / редкол.: Т. Гунчак (наук. ред.) [та ін.] ; упоряд. В. Шевчук. – Київ, 2001. – Т. 3, кн. 2. – С. 206–263.
- ЛБ – Лексикон словеноросійський Памви Беринди / підгот. тексту і вступ. стаття В. В. Німчука. – [Надрук. з вид. 1627 р. фотомех. способом]. – Київ : Вид-во АН УРСР, 1961. – XL, 272 с.
- ПЄ – Переспоничьке евангеліє, 1556–1561 рр. Дослідження. Транслітерований текст. Словопоказчик / НАН України, Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського,
- Тит – Приложенія къ певому тому изслѣдованія заслуженнаго профессора протоірея Феодора Титова : исторической очеркъ. – Киев : тип. Киево-Печер. лавры, 1818. – 18, 546 с.
- Diariusze – Diariusze sejmów koronnych 1548, 1553 i 1570 r. // *Scriptores rerum Polonicarum*. – Kraków, 1872. – Т. 1 // *Cyfrowa biblioteka narodowa "Polona"*. – URL: <http://www.dbc.wroc.pl/dlibra/docmetadata?id=6777&from=publication>.

References

- Anderson B. (2001) *Ujaveni spilnoty. Mirkuvannia shchodo pokhodzhennia i poshyrennia natsionalizmu*. [Imagined communities. Considerations about origins and spreading of nationalism]. Kyiv : Krytyka. (In Ukr.).
- Bilodid I. (1962) *Vzaiemozv'iazky mizh ukraiiiskoiu ta inshymy slovianskymy movamy XVI – pochatku XVIII st.* [Mutual connections between Ukrainian and other Slavic languages in XVI – begin of XVII ct.] *Zv'iazky*

ukraïnskoi movy z rosiiskoiu ta inshymy slovianskymy movamy v XVI–XIX st. Kyiv, pp. 3–23. (In Ukr.).

3. Blazheivskiy D. (1995) *Beresteiska re-unia ta ukraïnska istorichna dolia i nedolia*. [Beresteiska reunion and Ukrainian historical good and bad destiny]. V. 1 : Vnutrishnia varst medali. [Internal value of medal.] – Lviv : Kameniar. (In Ukr.).

4. Bulakhovskiy L. (1975) Rozvytok literaturnoi movy. [Development of literature language]. *Vybrani tvory : u 5 v.* Kyiv. V. 1. *Zagalne movoznavstvo*, pp. 347–471. (In Ukr.).

5. Vladimirov P. (1888) *Doktor Frantsysk Skoryna : iego perevody, pechatnyie izdaniia i yazyk*. [Doctor Frantsysk Skoryna: his translations, publications and language]. Sankt-Peterburg : typ. Imp. akad. nauk. (In Russ.).

6. Goreckiy P. (1963) *Istoria ukraïnskoi leksykografii*. [History of Ukrainian lexicography]. Kyiv. (In Ukr.).

7. Dashkevych Ya. (1966) Virmenske drukarstvo na Ukraini : do 350-richchia vykhodu v svit pershoi virmenskoi drukovanoi knygy na Ukraini. [Armenian polygraphy in Ukraine: to 350 years of publishing of the first Armenian printed book in Ukraine]. *Ukraïnskyi istorychnyi zhurnal*, № 12, pp. 130–145. (In Ukr.).

8. Zhytetskyi P. (1987) Narys literaturnoi istorii ukraïnskoi movy XVII st. [Sketch of literature history of Ukrainian language]. *Vybrani pratsi. Filologiya*. Kyiv, pp. 19–138. (In Ukr.).

9. Zilynskyi O. (1993) *Dukhovna geneza pershoho ukraïnskoho vidrodzhennia* [Spiritual genesis of the first Ukrainian renaissance]. Yevropeiske Vidrodzhennia ta ukraïnska literatura XIV–XVIII st. Kyiv, pp. 276–300. (In Ukr.).

10. Isaievych Ya. (2001) Vynyknennia ta rozvytok drukarstva v Ukraini. [Occurrence and development of printing in Ukraine]. *Istoria ukraïnskoi kultury : u 5 v.* Kyiv, v. 2, pp. 608–629. (In Ukr.).

11. Isaievych Ya. (1996) Knyga i drukarstvo v Ukraini u XVI – pershii polovyni XVII st. [Book and printing in Ukraine in XVI – the first half of XVII ct.]. *Ukraina davnia i nova: narod, religii, kultura*. Lviv, pp. 319–320. (In Ukr.).

12. Isaievych Ya. Movnyy kod kultury. [Language code of Ukraine]. <http://izbornyky.org.ua>. (In Ukr.).

13. Kravchuk A. (2010) Movno-politychna sytuatsiia na Volyni v kintsi XVI stolittia. [Language and political situation in Volyn in the end of XVI ct.]. *Studia linguistica*. V. 4, pp. 147–154. (In Ukr.).

14. Kraliuk P. (1997) *Dukhovni poshuky Meletii Smotrytskoho*. [Spiritual quests of Meletij Smotritskyi]. Kyiv : Ukr. Tsentr dukhov. kultury. (In Ukr.).

15. Kubaychuk V. (2004) *Khronologiiia movnykh podii v Ukraini: zovnishnia istoriia ukraïnskoi movy*. [Chronology of language events in Ukraine: external history of Ukrainian language]. Kyiv : K.I.S. (In Ukr.).

16. Kupchynskyy O. (1997) *Ukraïnska tserkva i pytannia ukraïnskoi (ruskoi) narodno-rozmovnoi movy u drugii polovyni XVI–XVII stolittia*. [Ukrainian church and issue of Ukrainian (Russian) people-speaking language in the second half of XVI – XVII ct.]. *Warszawskie zeszyty ukraïnoznavcze*. Z. 4/5, pp. 202–218. (In Ukr.).

17. Lisovyy V. (1997) *Kultura – ideologia – polityka*. [Culture – ideology – politics]. Kyiv : Vyd-vo im. Oleny Teligy. (In Ukr.).

18. Malaniuk Ye. (1997) *Knyga sposterezhen: staty pro literaturu*. [Book of observations: articles about literature]. Kyiv : Dnipro. (In Ukr.).

19. Maslov S. (1993) *Kulturno-natsionalne vidrodzhennia na Ukraini v kintsi XVI i v pershii polovyni XVII stolittia*. [Cultural and national renaissance in Ukraine in the end of XVI and the first half of XVII ct.]. *Yevropeyske vidrodzhennia ta ukraïnska literatura XIV–XVIII st.* Kyiv, pp. 319–341. (In Ukr.).

20. Mytsko I. (2001) *Ostrozka cloviano-greko-latynska akademiia*. [Ostrog slavonic-greek-latin academy]. *Istoria ukraïnskoi kultury : u 5 t.* Kyiv, v. 2, pp. 539–549. (In Ukr.).

21. Nika O. (2009) *Modus u staroukraïnskii literaturnii movi drugoi polovyny XVI – pershii polovyny XVII st.* [Modus in ancient Ukrainian literature language of the second half of XVI – the first half of XVII ct.]. Kyiv : Kyiv. un-t. (In Ukr.).

22. Nika O. (2004) *Rozshyrennia funktsionalnykh mezh staroukraïnskoi literaturnoi movy XVI–XVII st.* [Expansion of functional limits of ancient Ukrainian literature language of XVI–XVII ct.]. *Mova i kultura*. Vyp. 7, t. 4, ch. 2, pp. 36–40. (In Ukr.).

23. Nimchuk V. (1996) *Konfesiine pytannia i ukraïnska mova kintsa XVI – pochatku XVII stolit.* [Confessional issue and Ukrainian language of the end of XVI – the beginning of XVII ct.]. *Beresteiska unia i ukraïnska kultura XVII stolittia : materialy Tretikh „Beresteiskyykh chytan”*. Lviv, Kyiv, Kharkiv, 20–23 cherv. 1995 r. Lviv, pp. 1–32. (In Ukr.).

24. Nimchuk V. (1985) *Movoznavstvo na Ukraini v XIV–XVII st.* [Linguistics in Ukraine in XVI–XVII ct.]. Kyiv : Nauk. dumka. (In Ukr.).

25. Ogiienko I. (1995) *Istoria ukraïnskoi literaturnoi movy*. [History of Ukrainian literature language]. Kyiv : Lybid. (In Ukr.).

26. Ogiienko I. (1994) *Istoria ukraïnskoho drukarstva: zbirnyk filolohichnoi sektiisii nauk. Tov-va im. Shevchenka*. [History of Ukrainian printing: collection of philological section of Science society of Taras Shevchenko]. Kyiv : Lybid. (In Ukr.).

27. Ogiienko I. (1930) *Ukraïnska literaturna mova XVI st. i ukraïnskyi Krehivskyy Apostol 1560-kh rokiv: literaturno-lingvistychna monografiia*. [Ukrainian literature language of XVI ct. and Ukrainian Krehiv Apostol of 1560-s years: literature and historical monography]. Varshava : Vyd-vo Varshav. un-tu. (In Ukr.).

28. Ogiienko I. (1992) *Tserkovnoslovianska mova u Lytvi ta polshchi v XV–XVIII stolittiah*. [Slavic church language in Lithuania and Poland in XV–XVIII ct.]. – Kyiv : Vyd-vo Kyiv. derzh. ped. in-u im. M. P. Dragomanova. (In Ukr.).

29. Pakhlovska O. (2001) *Kyievo-Mohylianska akademiia iak chynnyk stanovlennia natsionalnoi samobutnosti ukraïnskoi kultury: paradoksy evoliutsii*. [Kyiv-Mohylianska academy as factor of establishment of national identity of Ukrainian culture: paradoxes of evolution]. *Kyievo-Mohylianska akademiia v imenakh, XVII–XVIII st. : entsykloped. vyd.* Kyiv, pp. 19–26. (In Ukr.).

30. Perets V. (1929) *Issledovaniia I materialy po istorii starinnoi ukraïnskoi literatury XVI–XVIII vekov*. [Investigations and materials of the history of Ukrainian literature of XVI–XVII ct.]. Leningrad. (In Russ.).

31. Poluha L. (1999) *Ukraïnska mova XVI–XVII st. u zahalnoievropeïskomu koli*. [Ukrainian language of XVI–XVII ct. in common European circle]. *Systema i struktura ckhidnoslovianskykh mov: mizhkf. zb. nauk. pr.* Kyiv, pp. 125–129. (In Ukr.).

32. Radevych-Vynnytskyi Ya. (2011) *Dvomovnist v Ukraini: teoriia, istoriia, movovzhyvannia*. [bilingualism in Ukraine: theory, history, usage of languages]. Kyiv ; Drohobych : Posvit. (In Ukr.).

33. Rizhskii M. (1978) *Istoria perevodov Biblii v Rossii*. [History of translations of Bible in Russia]. Novosibirsk : Nauka, Sibir. otd-niie. (In Russ.).

34. Rusanivskiy V. (2001) *Istoria ukraïnskoi literaturnoi movy*. [History of literature Ukrainian language]. Kyiv : ArtEk. (In Ukr.).

35. Tolstoi N. (1988) *Vzaimootnosheniie lokalnykh tipov drevnieclavianskoho literaturnoho iazyka pozdnioho perioda (vtoriaia polovina XVI–XVII vv.)*. [Mutual relations of local types of ancient Slavic literature language of the later period (the second half of XVI–XVII ct.)]. *Istoria i struktura slavianskikh literaturnykh iazykov*. Moskva, pp. 52–87. (In Russ.).

36. Uspenskiy B. (1994) *Kratkyi ocherk istorii russkoho literaturnoho iazyka XI–XIX vv.* [Brief sketch of history of Russian literature language]. Moskva : Gnozis. (In Russ.).

37. Farion I. (2007) *Kreatyvno-suspilna rol ukraïnskoi (ruskoi) movy u drugii polovyni XVI – pershii polovyni XVII st.* : (derzhavno-administrativna ta osvitho-vydavnycha sfery). [Creative and public role of Ukrainian (Russian) language in the second half of XVI – the first half of XVII ct.: (state, administrative and publishing spheres)]. *Ukraïnska istorichna ta dialektna leksyka*. Vyp. 5, pp. 331–364. (In Ukr.).

38. Farion I. (2015) *Suspilnyi status staroukraïnskoi (ruskoi) movy u XIV–XVII stolittiah: movna svidomist, movna diisnost, movna perspektyva*. [Public state of ancient Ukrainian (Russian) language in XVI–XVII ct.: language consciousness, language reality, language perspective]. Lviv : Vyd-vo Derzh. un-tu „Lvivska politekhnik”. (In Ukr.).

39. Farion I. (2011) *Termin "slovianska mova" yak vyjav movnoi svidomosti (kinets XVI – persh chvert XVII st.)*. [Term "Slavic language" as reflection of language consciousness (end of XVI – the first quarter of XVII ct.)]. *U sylovomu poli movy. Inni Petrivni Chepizi*. Kyiv, pp. 183–188. (In Ukr.).

40. Frih D. (1992) *Meletii Smotrytskyi i ruske movne pytannia*. [Meletij Smotritskyi and Russian language issue]. *Zapskyi Naukovogo tovarystva imeni Shevchenka*. Lviv, v. 224 : Pratsi filologichnoi sektiisii, pp. 210–229. (In Ukr.).

41. Khyzhniak Z. (2001) *Mogyla Petro Symenovych*. [Mohyla Petro Symenovych]. *Kyievo-Mogylianska akademiia v imenakh, 17–18 st. : entsyklopediia*. Kyiv, pp. 370–374. (In Ukr.).

42. Chepiha. I. (1989) *Konceptsiia literaturnoi movy staroukraïnskykh knyzhnykiv XVI – pershii polovyni XVII st.* [Concept of the literature language of ancient Ukrainian bookmakers of XVI – the first half of XVII ct.] *Zhanry i stili v istorii ukraïnskoi literaturnoi movy*. Kyiv, pp. 79–93. (In Ukr.).

43. Sheveliov. Yu. (2002) *Istorychna fonologiiia ukraïnskoi movy*. [Historical phonology in Ukrainian language]. Kharkiv : Akta. (In Ukr.).

44. Sheveliov. Yu. (1998) *Ukraïnska mova v pershii polovyni dvadtsiatoho stolittia (1900–1941) : stan i status* [Ukrainian language in the first half of twentieth century (1900–1941): state and position]. Chernivtsi : Ruta. (In Ukr.).

45. Shevchuk V. (2004) *Muza Roxolanska: ukraïnska literatura XVI–XVIII stolit.* [Muse Roxolanska: Ukrainian literature in XVI–XVII ct.]. Kyiv : Lybid. (In Ukr.).

Sources of illustrative material

Akti, otnosyashchiesya k istorii Zapadnoi Rossii, sobrannie i izdannie Arkheograficheskoi komissiei (1848). [Acts relating to the history of Southern and Western Russia collected and published by the Archaeological Commission]. St. Petersburg. V. 3. (In Russ.).

Vyshenskiy, I. (1959). *Tvory*. [Works]. Kyiv: Derzhlitvydav of the Ukrainian SSR. (In Ukr.).

Kaminsky, P. (2001). "Manuskript, pysanyi do pevnogo uniata lytovskoho, ale ne dokinchenyi, vid 1686 r.". ["Manuscript, written for a certain Uniate of Lithuania, but not finished, from 1686"]. In: *Thousand years of Ukrainian social and political thought*. In 9 vols. V. 3, book. 2: The last quarter of the 17th – the beginning of the 18th century (pp. 206–263). Kyiv. (In Ukr.).

Leksykon slovenorodskyy Pamvy Beryndy. (1961). [Slovenian lexicon of Pamvo Berynda]. Ed. V. V. Nimchuk (ed.). Kyiv: Publishing House of the Academy of Sciences of the Ukrainian SSR. (In Ukr.).

Peresopnytske yevanhelie. (1556–1561). [Peresopnytsya Gospels]. Script, Old Ukrainian. Vernadsky National Library of Ukraine, Kyiv. (In Ukr.).

Prilozheniya k pervomu tomu issledovaniya zasluhennago professora protoiyereya Theodora Titova. (1818). [Appendices to the first volume of the

research of Honored Professor Archpriest Theodore Titov]: historical essay. Kyiv: type. Kiev Pecher. Lavry. (In Russ.).

Diariusze sejmów koronnych 1548, 1553 i 1570 r. (1872). In: *Scriptores rerum Polonicarum*. T. 1. Kraków. – URL: <http://www.dbc.wroc.pl/dlibra/docmetadata?id=6777&from=publication>. (In Pol.)

Diariusze – Diariusze sejmów koronnych 1548, 1553 i 1570 r. // *Scriptores rerum Polonicarum*. – Kraków, 1872. – T. 1 // Cyfrowa biblioteka narodowa "Polona". – URL: <http://www.dbc.wroc.pl/dlibra/docmetadata?id=6777&from=publication>.

Надійшла до редколегії 14.12.22

Svitlana Grytsenko, Dr. Sci. (Philol.), Prof.

ORCID: 0000-0002-2587-7525

e-mail: ap730518@gmail.com

Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

Natalia Medynska, Dr. Sci. (Philol.), Associate Prof.

ORCID: 0000-0002-1539-081X

e-mail: medynsky.natalia@gmail.com

Acad. S. Demyanchuk International University of Economics and Humanities, Rivne, Ukraine

LANGUAGE VS IDEOLOGY IN UKRAINE IN 16TH–17TH CENTURIES

The period of the 16th–17th centuries is time of the largest intensity of reforming movements in Ukraine, which were both perceived from West and partially from East and also created on native basic. Reforming movements in every country contained their specific content. Special kind of social movement, specific to "north Renaissance" has formed in Ukraine and related culture was born. It contains revival of medieval mentality merged with adoption of several achievements of Renaissance and Reformation with new specific Baroque phenomenons, raised both from outlined synthesis and completely new.

This difficult period of development of Ukraine is characterized by O. Zilinskiy as epoch of the largest dying of material substation of nation, but the epoch of the first synthesis of it's spiritual forces. It's discovered, that several representatives of Ukrainian nobility paid great efforts in order to develop Ukrainian language, culture, education and organization of publishing of books on Ukrainian territory.

Language diversity in Ukraine in 16th–17th centuries impresses and witnesses tolerance of nation. Ukrainian (Rusin), Church Slavic (Slavic), Greek, Latin, Jewish, Armenian, Turkish, Kipchak-Tatarian, Polish, German, Hungary, Italian, French languages were widely spreaded. I. Farion considers, that distribution of language usage was the next: main role of language of state and literature was played by Polish language, Latin language was used in science and judiciary, Church Slavic as sacrificial and mystic language, and national language was only started it's way to prestigious areas of life. The main trend of Ukrainian literature language in 16th century was it's establishment on vernacular basic; literary Ukrainian language until the middle of 16th century even squeezed Slavic language in genre of confessional literature.

The limits and spheres of functioning of many languages were forced by bunch of factors, and the most important of them was confessional. A Ukrainian in 16th–17th centuries has the difficult choice: which of familiar to him languages to use. This choice was defined by juridical, political, historical, ethnic and other factors. The language issue ceases to be a purely linguistic issue and becomes a political, social and cultural one.

Keywords: language situation, language policy, ideology, genre specificity, literary / state / vernacular / native language, ideological / social / language stereotypes.